

“Att våga bry sig och vara med i det samhälle vi lever i, det är större än att följa lagen.”

Detaljhandlares perspektiv på tillgänglighetsbegränsning av tobak

Maria Warne, Heléne Dahlqvist, Åsa Tjulin

Maria Warne, universitetslektor, Institutionen för hälsovetenskap, Mittuniversitetet,
Östersund. E-post: Maria.Warne@miun.se

Heléne Dahlqvist, universitetslektor, Institutionen för hälsovetenskap, Mittuniversitetet,
Sundsvall. E-post: helene.dahlqvist@miun.se

Åsa Tjulin, universitetslektor, Institutionen för hälsovetenskap, Mittuniversitetet,
Östersund. E-post: asa.tjulin@miun.se

Detaljhandlare har en viktig roll i det tillgänglighetsbegränsande arbete som är en del i den tobaksprevention som omfattar minderåriga. Tidigare forskning visar att arbetet med tillgänglighetsbegränsning är komplex. Syftet med studien var att få ökad kunskap om detaljhandlares syn på sin roll och sitt ansvar i lokalsamhället för att begränsa ungdomars tillgång på tobak. Sju detaljhandlare intervjuades. Materialet analyserades med en manifest innehållsanalys. Resultatet visar att detaljhandlarna lyfter fram sitt ansvarstagande när det gäller lagefterlevnad vid försäljning, medan både ansvarstagandet och vilken roll de ska ta vid langning är mer problematisk. Detaljhandlarna berör aspekter som ligger bortom lagefterlevnad, ett engagemang för den plats de verkar inom. Samverkan och samsyn behövs mellan olika aktörer i lokalsamhället. För att forma detta efterfrågar handlarna stöd från kommunen, och ett annat stöd än vad som nu ges.

Retailers play an important role in reducing access to- and prevent the use of tobacco among minors. The aim was to explore retailers' experiences of their role and responsibility for tobacco reduction for minors within the local community. Seven retailers were interviewed. Data was analysed with a manifest content analysis. The results show that retailers highlight their responsibility when it comes to compliance with the law when trading tobacco. The responsibility of tobacco prevention and the role as local actor within the community was more challenging. The retailers experience aspects that go beyond legal compliance and a commitment to the community. The findings indicate a need for collaboration and consensus between different actors in the local community. To facilitate collaboration, the retailers demand support from the municipality beyond law compliance.

Tobak är en av de största riskfaktorerna för sjukdom och för tidig död i Sverige (Folkhälsomyndigheten, 2020b) och bland svenska niondeklassare 2020 var prevalensen av rökning tio procent och bland elever i årskurs 2 i gymnasiet 20 procent (CAN, 2020). Sveriges regering har ställt sig bakom målet om ett Rökfritt Sverige 2025 vilket innebär att andelen som röker i befolkningen ska understiga fem procent år 2025 och ett minskat tobaksbruk är ett mål i regeringens samlade strategi för alkohol-, narkotika-, dopnings- tobaks- och spelpolitik (ANDTS) (Folkhälsomyndigheten, 2020a). Tillgänglighetsbegränsande arbete har varit en viktig framgångsfaktor för att minska tobaksbruket i Sverige såväl som internationellt. Detta har oftast skett med stegvisa förändringar i lagstiftning och ett fokuserat arbete på lagefterlevnad. I denna studie har vi närmast oss en viktig aktör i det tillgänglighetsbegränsande arbetet, nämligen detaljhandlare, då de har en viktig roll i arbetet med att förhindra att minderåriga får tillgång till tobak.

Hälsofrämjande arbete i lokalsamhället

Ett hälsofrämjande arbete handlar övergripande om att möjliggöra för invånarna att kunna leva ett gott liv. Lokalsamhällen och stadsdelar är viktiga arenor i detta arbete (WHO, 2016). Inom lokalsamhället finns aktörer som genom sin sociala position och profession kan skapa förändringar på olika nivåer (individ, grupp, organisation, samhälle) vilket kan möjliggöra en bredare inverkan på vårt individuella beteende än enkom insatser riktade till individen (Green & Kreuter, 2005). Genom att gå ifrån ett reduktionistiskt perspektiv, där individens beteende är i fokus, till ett se individens beteende skapat i en ekologisk kontext, antas ett helhetsperspektiv som möjliggör att aktörer i samverkan är medskapare i arbetet (Dooris, 2013; Hodgins & Griffiths, 2012). Tidigare forskning har visat att samverkan är en process som sker över tid, som ställer krav på deltagande aktörer i processen att vara lyhörda för andra aktörers professionella kunskap, förståelse, roller och etiska värderingar (Headrick, Wilcock, & Batalden, 1998). I den klassiska Norsjö-studien (Weinshall, Hellsten, Boman, & Hallmans, 2001) genomfördes ett samverkansprojekt för att minska hjärt- och kärlsjukdomar i befolkningen. I Norsjö samverkade primärvården, matvaruaffärer, skolor, kommunen och befolkningen. Intresset hos befolkningen var stort och hälsobeteenden förändrades. Samverkan innebär dock stora utmaningar och trots ett gott resultat i Norsjöprojektet förekom konflikter, exempelvis meningsskiljaktigheter om tolkningar, sociala intressen, personliga konflikter samt ideologiska skiljaktigheter mellan aktörerna (Brännström, Emmelin, Dahlgren, Johansson, & Wall, 1994). Den komplexitet som finns mellan olika aktörer är en bidragande orsak till skapandet av silos, eller stuprör, i offentlig sektor menar Watson, Speller, Markwell, and Platt (2000). Silos, menar författarna, skapas när var och en endast bevakar sina intressen istället för att se hur andra kan bidra till

att ett mål nås. Jernberger (2014) beskriver i sin rapport av Hagebyprojektet *En tobaksfri start och uppväxt i Hageby*, svårigheterna med samverkan i en samhällsintervention om tobak. Det var där svårt bland de involverade i interventionen att nå en samsyn om tobak som ett "problem". Jernberger beskriver att den först planerade samverkansgruppen inte gick att få till stånd utan nya strategier fick antas med intervjuer av de olika aktörerna var för sig. Jernberger drar slutsatsen att lokalsamhället själv bör identifiera sina problem och att experter inte ska komma utifrån och tala om vilka problemen är (Jernberger, 2014).

Aktörer inom det tobaksförebyggande arbetet

Inom arbetet med tobaksprevention finns en rad olika aktörer som har betydelse för visionen om barns rätt till en tobaksfri värld, och det finns gott om internationella överenskommelser som världens regeringar har förbundit sig följa för att skydda barn mot tobaksbruk och tobaksindustrin (von Eichborn, 2020). I en svensk kontext har bland annat följande aktörer ett ansvar:

- *Länsstyrelser.* Har ansvar för ANDTS-arbetet regionalt. En välfungerande samverkan mellan den regionala samordningen och tillsynen är av betydelse för genomförandet av arbetet inom regionen.
- *Kommuner.* Där det praktiska arbetet sker. Varje kommun kan utifrån sin problembild identifiera vilka insatser som bör prioriteras. Från och med den 1 juli 2019 gäller lagen (2018:2088) om tobak och liknande produkter. Lagen omfattar bestämmelser om rökfria miljöer och handel med tobak och liknande produkter. Lagen innebär också att kommunerna till viss del får nya uppgifter och ett utökat tillsynsansvar. Även tillståndsplikt för tobaksförsäljning har tillkommit i den nya lagstiftningen.
- *Skolan.* Skolan lyfts fram som betydelsefull inom ANDTS-området i både läroplaner och lagstiftning. Eleverna ska tillägna sig kunskaper och kompetenser för att kunna göra medvetna val kring livsstil, miljö och konsumtion (Skolverket, 2021). Elevehälsan har också att arbeta generellt sjukdomsförebyggande och hälsofrämjande och däri ingår arbete med ANDTS. När det gäller tillgänglighetsbegränsning handlar det i första hand för skolans del om rökförbud inom skolans område (SFS, 2018:2088). Flera insatser mot tobak har gjorts inom skolan i Sverige, ett framgångsrikt exempel är A Non Smoking Generations flerkomponentprogram (Boij, Nilsson, Odén, & Tillgren, 2018).
- *Detaljhandlare.* En aktör som har betydelse i form av tillgänglighetsbegränsning. Flera aspekter av kommunens och detaljhandlarens ansvar regleras i lagen om tobak och andra produkter (SFS, 2018:2088): Detaljhandlare måste ha tillstånd för det specifika försäljningsstället för att få sälja tobak.

Kommunen är tillståndsgivare och för att få tillstånd ska handlaren visa på lämplighet att vara tobaksförsäljare. Kommunen är även skyldig att tillhandahålla information om tobakslagen och anslutande föreskrifter. Handlaren är skyldig att ge personalen den information och det stöd som behövs för att de ska kunna följa lagen och dess föreskrifter. Lagen (SFS, 2018:2088) tar vidare upp att det finns en åldersgräns på 18 år för att köpa eller *ta emot* tobak och att säljaren ska förvissa sig om att mottagaren uppnått denna ålder. Den tar även upp ett ansvar om att tobak heller inte får säljas om det finns misstanke om att varan kommer att lämnas över till en minderårig (langning).

Tidigare forskningsstudier

Utifrån detaljhandelns roll i det tillgänglighetsbegränsande arbetet har införandet av åldersgräns på tobaksprodukter 1997 i Sverige haft stor betydelse för minderårigas tillgång på tobak. Sundh and Hagquist (2007) har visat i en studie i Malmö, Västernorrlands och Värmlands län att 1996 var följsamheten i detaljhandeln 16 % och att detta hade ökat till 52 % åtta år efter införandet av åldersgränsen. I en studie av Rimpelä and Rainio (2004) studerades effekterna i Finland av 1977 och 1995 års införande av åldersgräns för tobaksköp, (16 år 1977, från 1995 18 år). Författarna fann att höjningen av åldersgränsen till 18 år minskade mängden tobak som såldes till minderåriga i detaljhandeln, ökade svårigheterna att få tag på tobak genom detaljhandeln samt minskade tobaksanvändningen totalt sett, trots att ungdomar har haft fortsatt tillgång till tobak via langning. I en svensk studie visar Schölin and Eriksson (2012) att ungefär en tredjedel av handlarna rapporterade att det uppfattades som vanligt att minderåriga försökte köpa tobak.

En systematisk forskningsöversikt från Cochrane (Stead & Lancaster, 2005) visade att i tre av 35 inkluderade internationella studier minskade försäljningen av tobak till minderåriga efter insatser för att förbättra handlares följsamhet och att detta var en konsekvens av en starkare verkställighet av lagen. Starkare verkställighet av lagen hade större betydelse än utbildning och varningar till handlare. Utbildning av handlare i kombination med utbildning av övriga delar av lokalsamhället samt mediestrategier för att uppmuntra handlares följsamhet och för att främja medvetenhet i lokalsamhället hade dock effekter på försäljningen till minderåriga. Stead and Lancaster (2005) visar dock att om detaljhandeln ökade sin följsamhet av lagen, ledde det till att ungdomar i högre grad åkte till andra delar av staden för att köpa cigaretter eller att langningen ökade. Författarna drar dock slutsatsen att i områden där detaljhandelns följsamhet blir tillräckligt hög (ca 80%) kommer tobaksanvändning att minska i ett längre tidsperspektiv.

Trots den tillgänglighetsbegränsning som tobakslagen innebär, så röker en av

tio niondeklassare (CAN, 2020) vilket innebär att unga under 18 år fortfarande har tillgång till tobak genom antingen försäljning eller langning. Tillgänglighetsbegränsning som ansvar för detaljhandeln och ett förbättrat samarbete med andra aktörer i lokalsamhället skulle kunna vara en väg att bättre lyckas med tillgänglighetsbegränsande insatser för att förebygga tobaksbruk hos ungdomar. Kunskapen kring hur detaljhandlare ser på sin roll i det tobaksförebyggande arbetet i lokalsamhället och därmed förutsättningarna för samverkan är dock begränsad och behöver utvecklas. Syftet med den intervjustudie som genomfördes med detaljhandlare var därför att få ökad kunskap om detaljhandlares syn på sin roll och sitt ansvar i lokalsamhället för att begränsa ungdomars tillgång på tobak.

Metod

Studien genomfördes under perioden hösten 2017 – våren 2018 i en stadsdel och i en mindre ort i en större kommun i norra delarna av Sverige. Stadsdelen hade flera skolor med gångavstånd till ett flertal detaljhandlare som sålde tobak. Den mindre orten var geografiskt utspridd med en F-6 skola och en F-9 skola. I F-6 skolans närhet, på gångavstånd, fanns en detaljhandlare och i närheten av F-9-skolans fanns 2–3 detaljhandlare. Med detaljhandel avses i denna studie där handel med tobaksvaror bedrivs tillsammans med matvaror och/ eller drivmedelsprodukter. Med hjälp av kommunens tillsynshandläggare identifierades sju personer ansvariga för tobaksförsäljning inom detaljhandel. Detaljhandlarna kontaktades först via mail och sedan per telefon. Samtliga accepterade att bli intervjuade. Av dessa var två kvinnor och fem män. Deras erfarenhet av att vara butiksansvariga hade varat från endast några få månader till 17 år. Butikerna hade mellan några få anställda upp till 35 anställda, räknat i individer.

Datainsamling och analys

Semistrukturerade intervjuer genomfördes med utgångspunkt i följande frågeområden: försäljning till minderåriga, misstänkt langning, lagstiftning och stöd/samverkan. Handlarna presenterades också under intervjun stimulusmaterial, data från en lokal enkät som visade andel minderåriga som använder tobak, varpå de ombads respondera på informationen. Samtliga intervjuer genomfördes på ett kontor eller likande hos respektive detaljhandlare. Intervjuerna spelades in via en audiospelare och efter genomlysning transkriberades meningensheter relevanta för de valda frågeområdena. Analyserna genomfördes med en manifest innehållsanalys (Graneheim & Lundman, 2004) och resulterade i två kategorier.

Resultat

Resultatet presenteras utifrån de två kategorier som framkom under analysen: *Lagefterlevnad och tobaksbegränsning* samt *Samverkan och ansvarstagande*.

Lagefterlevnad och tobaksbegränsning

Detaljhandlarna berättar om rutinen runt försäljning, som är att be om legitimation från personer under 25–30 år. I mindre samhällen, där kunderna är igenkända eller har en hög ålder kan kassapersonalen avstå från att ta legitimation. Enligt detaljhandlarna är det även sällan som minderåriga försöker köpa tobak. Lagen om försäljning till minderåriga är ett stöd och detaljhandlarna upplever inte några problem med efterlevnad av den. Det som de däremot lyfter fram är svårigheten att bedöma om någon avser att langa till en minderårig. Här måste de själva göra bedömningen, vilket många gånger är svårt. Vid frågan om vad som skulle kunna indikera en langning blir svaret att det kan vara köp av flera paket, att ett ”gäng” kommer in eller att föräldrar köper till sina barn. Några av handlarna har egna upplevelser om hur de tagit langare på bar gärning. Andra säger att de aldrig har varit med om någon situation där de misstänkt langning utan återger utbildningssituationer där de lär sig vad de ska titta efter. Samtidigt framkommer det att det är svårt att se om det sker langning. ”*Dom gör det ju aldrig öppet i butiken. Om någon köper två paket av olika märken och går ut i en bil med mörktonade rutor...*”(13) [syftar på ett exempel från utbildningen]” men förklarar sen att det är sällan så ser det ut. Handlarna ser unga röka och förstår att ungdomarna får tag på tobaken någonstans. En handlare säger: ”*Jag har ingen aning om hur ungdomarna i [nämner orten] får tag på tobak men kanske att dom åker in till stan, men jag har egentligen ingen idé. Det är ju någon som langar, men ingen aning.*”(13)

Kunskapen om andelen minderåriga som använder tobak är låg hos de intervjuade. Flera utgår från att det är en lägre andel än vad som är fallet. Detaljhandlarna tror att kompisar och äldre syskon är nog främsta leverantörerna. Samtidigt lyfts föräldrar fram som tänkbara langare, en situation som också kan upplevas som extra problematisk: “. . . förutom när man hört att föräldrarna köper åt barnen, men det var också ett tag sen. Men man får ju höra av andra, 'ja han köper ju åt dottern sinn'. Att någon man känner köper cigaretter fast man vet att dom inte röker själva, köper till sina barn. Har dock aldrig sett föräldrarna ge sina barn paketet för då hade jag sagt ifrån. Men det hade känts som hånfullt mot mig. Det hade jag aldrig tagit. . .”(13)

Det framkommer en tveksamhet kring vad en enskild handlare kan göra, även när de vet att det är föräldrar som langar upplever de att inget går att göra. Svaret pekar på den problematik som lyfts ovan kring att hantera lagning och den lilla ortens styrka och svaghet - social kontroll. I fler av de intervjuades berättelser beskrivs styrkan i att det är en liten ort, där handlaren känner både

barnen och föräldrarna. Något som avskräcker från att försöka köpa. Om det uppstår problem med barn eller en ungdom som försöker bryta mot reglerna, genom att snatta eller handla något utanför åldersgränserna, så kan det snabbt lösas genom ett telefonsamtal: ”. . . vi vet vilka föräldrarna är och deras morföräldrar är, det är nog inte så roligt att åka fast då.”(15)

En stark förankring i lokalsamhället blir en styrka som samtidigt blir en utmaning för den som tillfälligt sitter i kassan. Handlare som äger sin detaljhandel eller förestår den har många gånger en annan position än den extrapersonal som finns där tillfälligt. En handlare säger: ”Dom vet vad dom ska akta sig för. Dom är rädd att jag ska säga något för då skvallrar han för föräldrarna och det är värre än att ett butiksbiträde ska ringa polisen. Den rädslan är nog större. Det är svårare för extraanställda som inte har lokalkännedom. Jag får höra från de anställda att dom prövat grejer med dom som dom inte skulle prövat med mig.”(13)

Citatet ovan ger en bild av att en del av personalen kan ha en större problematik vid försäljning och även misstänkt lagning än vad personal i en annan position har. Hur butiken organiserar sitt arbete blir då avhängigt hur och vem som upplever problem relaterade till tobaksförsäljning.

Samverkan och ansvarstagande

Några handlare tar ett utökat ansvar för barn och ungas välbefinnande och beteende i det lilla lokalsamhället, medan andra mer värjer sig och anser att barn och unga är föräldrars och skolans ansvar. Det finns handlare som tagit på sig uppgift att fostra unga i närområdet, i tätt samarbete med skolan. Tillsammans har de satt upp strikta regler om hur många minderåriga som får vistas i butiken samtidigt och även mellan vilka klockslag det inte alls får vistas där. En handlare berättar: ”Dom få inte beller gå in i gäng utan de som ska handla får komma in i butiken. Dom som inte ska handla får gå ut, ett sätt att arbeta förebyggande.” (11). Detaljhandlaren drar sig inte för att konfrontera de unga i området om deras beteende. Hen vill finnas som en del i något större än att vara affärsidkare och lyfter mer än vision om ett samhälle där barn och unga är ett gemensamt ansvar och inte bara handlar om lagefterlevnad: ”Att våga bry sig och vara med och påverka det samhälle vi lever i. Det är större än att följa lagen.”(11)

En annan detaljhandlare ser bensinmacken hen förestår som en extra fritidsgård och ungdomarna som deras framtida kunder. Hen menar att det är viktigt att ungdomarna får känna att de har någonstans att gå och att det är någon som också ser och reagerar på vad de gör. Utgångspunkten skiljer sig från den förra handlaren framförallt utifrån gränssättning. Den unga handlaren identifierar sig med ungdomarna och med deras behov om att få vara någonstans. Till skillnad från handlarna ovan sköter andra sitt, de följer lagen strikt och skjuter ansvaret till skolan och föräldrarna: ”Vi har haft diskussioner med skolan om energidrycker, inte

handla på skoltid och så vidare, men vi vet inte. Hur ska vi veta. Vi kan inte ha några vakter som ser till åldersgränser. Föräldrarna har olika syn på om de får lämna skola eller inte. Det är skolans uppgift att stoppa eleverna att gå från skolan.” (I2)

Resultatet visar att några handlare har ett tätt samarbete med den skola som finns i närområdet, andra har endast samverkan inom sin branschorganisation. Flera handlare tar sin utgångspunkt för samverkan vid uppkomst av problem; först då är det intressant att etablera ett samarbete. Problemet dessa handlare lyfter bottnar oftast i deras roll som affärsidkare, det vill säga snatteri, stökiga elever eller som i ett fall, önskemål om samverkan för att etablera en samsyn kring vilka legitimationer som gäller för att få köpa tobak. Behov av samverkan beskrivs av några som mer etablerat, inte något som sker på förekommen anledning utan mer långsiktigt: *”Samverkan är det absolut viktigaste. Det stävjar problem, har man en relation så gynnar det. Skolan är alltid intresserad av samarbete. Det är viktigt att lära känna varandra och samarbetet är väldigt bra med skolan.” (I1).*

I det mindre lokalsamhället skapar närhet och resursutnyttjande synergieffekter. En handlare berättar att ingen etablerad samverkan finns med skolan eller med andra aktörer men en viss samverkan uppkommer tack vare att handlaren har anställda som även arbetar på skolan: *”Nej ingen samverkan sker i dagsläget, men två av dom som jobbar här är lärare på skolan, så dom känner ju eleverna. Dom har ju inte en chans, det är ju tvärstopp, vi har ju på så sätt ett samarbete med skolan, vi har ju anställt lärarna.” (I3).*

Samverkan bygger i det lilla lokalsamhället på individuella kontakter och en mer informell samverkan. En handlare berättar att personalen från fritidsgården gärna besöker detaljhandeln och då sker samtal om vad som händer och idéer kan födas. Däremot verkar samverkan i etablerade nätverk vara ovanliga men efterfrågade av några som vill se mer samverkan. Det har varit på gång handlarföreningar, men det har runnit ut i sanden. Några handlare på en mindre ort gör överenskommelser som de tror gäller: *”Vi handlare brukar göra likadant. Vi bestämmer gemensamma regler om till exempel energidrycker. Vi slutade när skolan vill det. (I3).* Dock visar det sig vid intervju med en annan handlare i samma lokalsamhälle att denne inte bryr sig om överenskommelsen utan har börjat sälja energidrycker igen, med hänvisning till att det är föräldrarnas ansvar.

Det är fler av handlarna som ger uttryck för att någon annan gärna får ta initiativ eller kalla samman. I detta sammanhang nämns kommunen. Det finns olika åsikter om de träffar som kommunen bjuder in till, i syfte att öka kunskaperna kring tobakslag och andra åldersrelaterade köplagar. En del ser det som ett bra tillfälle till erfarenhetsutbyte: *”Man får brainstorma när man sitter där och man lär sig mycket. Jag hoppas dom fortsätter med dom träffarna.” (I6)* Andra handlare menar att kommunen saknar kunskap om detaljhandlarnas arbete och därför är dessa träffar meningslösa. Framförallt är det detaljhandlare som ingår i en branschorganisation

som för fram detta, då de finns mycket stöd i organisationen såsom utbildningar. Handlare som inte har den kopplingen har ett större behov av kommunens stöd.

Diskussion

Resultatet visar ett behov av samordning och samverkan mellan olika aktörer i samhället om detaljhandlares roll och ansvar för tillgänglighetsbegränsning av tobak ska kunna utvidgas till mer än lagefterlevnad.

Detaljhandlarnas syn på sitt ansvar

Resultatet från studien visar att detaljhandlarna lyfter fram sitt ansvarstagande och sin roll när det gäller lagefterlevnad vid försäljning, medan ansvarstagandet och vilken roll de ska ta vid langning är mer problematisk och mer diversifierad. En tidigare studie fann att när handlarna ökade kontrollen, det vill säga tog sitt lagstadgade ansvar, åkte ungdomarna till andra ställen för att få tag på tobak (Stead & Lancaster, 2005). Detaljhandlarnas upplevelse i vår studie var att minderåriga sällan försökte köpa tobak, vilket visar på ett motsatt resultat mot en studie som genomförts i Örebro län av Schölin and Eriksson (2012). En förklaring till skillnaderna kan handla om hur social kontroll inom ett lokalsamhälle tar sig uttryck, vilka sociala normer som råder och hur beteendeförändringar hos individer kan uppstå genom sociala relationer (Ahern, Galea, Hubbard, & Syme, 2009; Craddock, Vandellen, Novak, & Ranby, 2015; Maass, Lindström, & Lillefjell, 2017). Tidigare forskning visar att det som kännetecknas som formell social kontroll, det vill säga lagar och regleringar mot tobaksbruk har en effekt för att begränsa tillgången för minderåriga (Rimpelä & Rainio, 2004; Schölin & Eriksson, 2012). Däremot är det som kännetecknas av informell social kontroll, det vill säga vilken betydelse och i vilken utsträckning sociala normer och sociala relationer ger effekt på begränsning av tobak mer utforskat och att det behövs mer forskning om hur olika faktorer inom lokalsamhället samspelar och hur dessa faktorer tar sig uttryck i relation till individers tobaksbeteenden (Ahern et al., 2009; Craddock et al., 2015). Resultatet i vår studie visar vidare att den sociala kontrollen kan ge en effekt av att detaljhandlare väljer att ”inte se” när langning äger rum eftersom det kan vara grannen som langar till sina barn. Dock framträder en starkare bild, utifrån studiens berättelser, att minderåriga inte vill att nära anhöriga ska få veta om tobaksbruket och langningen. Detta kan tolkas som att de sociala relationerna inom lokalsamhället är så betydelsefulla och starka, att det är värre att bli konfronterad av en nära släkting än av en myndighetsperson. Den informella sociala kontrollen har därför betydelse.

Vidare visar resultatet att detaljhandlarna har olika syn på sin roll i lokalsamhället och därmed agerar olika utifrån vilket ansvar de upplever att de har för

tillgänglighetsbegränsande arbete. Vissa detaljhandlare upplever att de räcker med att följa den tobakslagstiftning som finns medan andra känner att de har ett ansvar i att stödja unga människors välbefinnande och uppväxtvillkor i lokalsamhället. Beroende av den nivå av ansvarstagande som respektive detaljhandlare kände reflekterades det i graden av eget intresse att samverka med andra aktörer inom lokalsamhället, exempelvis skolor, vårdnadshavare och andra detaljhandlare. Tidigare forskning menar att tillgänglighetsbegränsande arbete bör involvera föräldrar, skolor, föreningar och tillsynsfunktioner i samverkan. Lokalsamhället blir då en arena hälsofrämjande arbete (Joffer et al., 2014).

Detaljhandlarnas behov av stöd

Analysen av resultatet visar att det behövs en samsyn, exempelvis om lagningen och hur den ska minskas, samt hur samarbetet mellan olika aktörer i lokalsamhället skulle kunna formas för att uppfattas som meningsfullt i tillgänglighetsbegränsningen. Headrick et al. (1998) tar upp vikten av lyhörddhet i en samverkansprocess, något som i föreliggande studie verkar saknas hos de kommunala tjänstemännen. Dessa utövar tillsyn men bjuder även in till utbildning. Fler av handlarna menar att kommunen saknar kunskap om handlarnas situation och därför känns inte stödet meningsfullt, handlarna önskar istället stöd i att bilda nätverk för samverkan. Resultatet väcker frågan om vad kommunen kan ge för samordningsstöd till detaljhandlare och möjliggöra samverkan med vårdnadshavare/föräldrar, skola och fritidsgård, flyktingboende, polis samt med affärsnätverk/handlarförening inom sin egen branschorganisation. Dahlstedt and Lozic (2018, s. 87) diskuterar samverkan i lokalsamhället och menar "att målet med samverkan är att lokalsamhället på egen hand ska kunna hantera sina problem och bidra till social förändring, utan inblandning utifrån." Författarna menar vidare att i detta är viljan till samverkan och att överskrida gränser samt en ömsesidighet central men att samverkan dock kan behöva ske med stöd utifrån. Några av de detaljhandlare vi intervjuat uttrycker just detta, ett stöd att samverka, genom att exempelvis kommunen bjuder in till möten. Samtidigt visar flera studier hur problematisk samverkan kan vara, i synnerhet över sektorsgränser och inom ett lokalsamhälle (Brännström et al., 1994; Jernberger, 2014; Watson et al., 2000).

Om lokalsamhället vill skapa förändringar i tillgänglighetsbegränsning för tobak, normer och samverkansformer bör riktade insatser mot olika aktörer inom kommunen samspela. Samordnarrollen i den här studien pekar på kommunens tjänstemän som navet i samverkan, dels i ansvarsrollen för kontroll och efterlevnad av lagstiftning, dels i den förebyggande ANDT-rollen. Det skulle kunna innebära ett förändrat sätt att organisera sig på när det gäller olika aktörers roller och ansvar för tillgänglighetsbegränsning av tobak inom ett lokalsamhälle.

Tidigare forskning har visat att samverkan ställer krav på deltagande aktörer att vara lyhörda för andra aktörers professionella kunskap, förståelse, roller och etiska värderingar (Headrick et al., 1998). Genom att den som har en samordnande funktion går från rollen som expert inom ett ämnesområde till den som ska vara facilitator för komplicerade processer kan vägar till samverkan och medskapande främjas (Jacobs, 2011). Tidigare studier visar att skapa en gemensam känsla (sense of community) i närområdet kan fungera som en katalysator för utveckling till ett lokalsamhälle som främjar de boendes hälsa. I det är samverkan mellan såväl privatpersoner, som aktörer inom exempelvis service viktiga delar (Chavis & Wandersman, 1990). Jacobs (2011) menar dock att den som ska bidra till att facilitera ett sådant arbete behöver ha kunskap om samarbete, reflektion och dialog. Under ideala omständigheter kan aktörer utveckla sitt lärande och sin kompetens i samverkan med likasinnade. Därmed bygga upp tillit och en känsla av tillhörighet mellan de aktörer som samverkar i lokalsamhället. För att bygga upp detta krävs vissa förutsättningar, till exempel tilltro, ömsesidig respekt, sociala band, gemensamma mål och engagemang (Wenger, 2000). Samverkan anses vara en nyckelfaktor i det hälsofrämjande arbetet, definierat av (Scriven & Hodgins, 2012) som autonoma intressenter som delar ett gemensamt problem, engagerade i en interaktiv process, med gemensamma regler, normer och strukturer för att agera och besluta om frågor relaterade till detta problem. I praktiken har detta ofta befunnits förenat med problem. I vår studie bjuder kommunens tillsynsansvariga in till möten. Att både utfärda tillstånd för tobaksförsäljning, utöva tillsyn över detaljhandlarna och vara facilitator för samverkan mellan aktörer är sannolikt en oförenlig roll. Myndighetsutövning skapar i sig en maktposition i relation till den som tillsynen ska utövas på. Något som inte ligger i linje med intentionerna i ett hälsofrämjande arbete. Kommunala drogsamordnare eller folkhälsoplanerare kan vara en yrkesgrupp där det är mer förenligt att ha en samordnande roll. I ett projekt i Åre kommun gick företagare samman i ett arbete för att minska alkohol och droger bland säsongsanställda (Warne, M., Carlerby, C., & Vinberg, S. 2017). I en uppföljande intervjustudie av Warne, Wall, Vinberg (2017) fann forskarna att ett av de viktigaste resultaten var att det skett en ökad samverkan mellan företagarna, ett mer aktivt ställningstagande mot alkohol och droger och att de i högre grad agerade. Projektet ledde också till att företagare sinsemellan vågade prata om problem som uppstår kring alkohol och droger och att be varandra om hjälp. Den maktobalans som kan uppstå inom ett nätverk eller en samverkansgrupp kan minska genom mer jämbördiga roller och genom att kommunen bidrar med någon som samordnar snarare än tillför expertkunskap.

Metoddiskussion

Intervjuerna genomfördes av intervjuare MW och ÅT, vilka också analyserat resultatet. Tillvägagångssättet har beskrivits så att läsaren ska kunna bedöma resultatets tillförlitlighet. En bredd av detaljhandlares olika erfarenheter kunde belysas genom att deltagarna kom från olika typer av handel, från mindre samhällen men även stadsdelar i en större stad. En begräsning i studien är därmed att resultatet framförallt kan relateras till en liknande kontext. Samverkan i en storstad kräver sannolikt andra förutsättningar. Dock finns det även stadsdelar och lokalsamhällen i storstäder där olika aktörer kan samverka. Studien väcker tankar som skulle behöva studeras i en mer omfattande studie.

Slutsats

Detaljhandlarna upplever sig ha ett gott ansvarstagande när det gäller lagefterlevnad vid försäljning, medan ansvarstagandet och vilken roll de ska ta vid lagning är mer problematisk. Samverkan och samsyn behövs mellan olika aktörer i lokalsamhället. För utveckla det stöd som efterfrågas och som skulle kunna utgöra ett steg för ytterligare tillgänglighetsbegräsning behövs en annan form av stöd från kommunen. Ett utvidgat arbetssätt grundat i principer för hälsofrämjande arbete lokalt kan bidra till detta.

Studien finansierades av Folkhälsomyndigheten.

Referenser

- Ahern, J., Galea, S., Hubbard, A., & Syme, S. L. (2009). Neighborhood smoking norms modify the relation between collective efficacy and smoking behavior. *Drug and Alcohol Dependence, 100*(1-2), 138–145. doi:doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2008.09.012.
- Boij, A., Nilsson, M., Odén, N., & Tillgren, P. (2018). Kunskapsbaserat tobaksförebyggande arbete i skolan - A Non Smoking Generations (NSG) flerkomponentsprogram. *Socialmedicinsk tidskrift, 95*(4), 421–433.
- Brännström, I., Emmelin, M., Dahlgren, L., Johansson, M., & Wall, S. (1994). Co-operation, participation and conflicts faced in public health—lessons learned from a long-term prevention programme in Sweden. *Health Education Research, 9*(3), 317–329. doi: org/10.1093/her/9.3.317.
- Chavis, D. M., & Wandersman, A. (1990). Sense of community in the urban environment: A catalyst for participation and community development. *American Journal of Community Psychology, 18*, 55–81.
- Craddock, E., Vandellen, M. R., Novak, S. A., & Ranby, K. W. (2015). Influence in relationships: A meta-analysis on health-related social control. *Basic and Applied Social Psychology, 37*(2), 118–130. doi:doi.org/10.1080/01973533.2015.1011271.
- Dahlstedt, M., & Lozic, V. (2018). Lokalsamhället och gemenskapen – viljan att samverka. In M. Dahlstedt (Ed.), *Förortsdrömmar: Ungdomar, utanförskap och viljan till inkludering* (pp. 71–87).
- Dooris, M. (2013). Expert voices for change. Bridging the silos: Towards healthy and sustainable settings for the 21st century. *Health and Place, 20*(0), 39–50.

- Folkhälsomyndigheten. (2020a). Förebyggande arbete tobak och liknande produkter. Retrieved from <https://www.folkhalsomyndigheten.se/livsvillkor-levnadsvanor/andts/vad-vi-gor-inom-andts/tobak-och-liknande-produkter/>
- Folkhälsomyndigheten. (2020b). Vad är en folksjukdom? Retrieved from <https://www.folkhalsomyndigheten.se/folkhalsorapportering-statistik/om-folksjukdomar/>
- Graneheim, U. H., & Lundman, B. (2004). Qualitative content analysis in nursing research: concepts, procedures and measures to achieve trustworthiness. *Nurse education today*, 24(2), 105-112.
- Green, L. W., & Kreuter, M. W. (2005). *Health program planning: An educational and ecological approach* (4 ed.). New York: McGraw-Hill.
- Guttormsson, U. (red). (2020). *Skolevers drogvanor 2020* (Rapport 197). Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning. <https://www.can.se/publikationer/skolevers-drogvanor-2020/>
- Headrick, L. A., Wilcock, P. M., & Batalden, P. B. (1998). Interprofessional working and continuing medical education. *BMJ*, 316(7133), 771-774.
- Hodgin, M., & Griffiths, J. (2012). A whole system approach to working in settings. In A. Scriven & M. Hodgins (Eds.), *Health promoting settings*. London: Sage.
- Jacobs, G. (2011). "Take control or lean back?": Barriers to practicing empowerment in health promotion. *Health Promotion Practice*, 12(1), 1-8. doi:10.1177/152483990935373.9.
- Jernberger, A. (2014). En tobaksfri livsstart och uppväxt i Hageby. Hagebyprojektet mot tobaksbruk, en samhällsintervention. *Socialmedicinsk tidskrift*, 83(2), 111-129.
- Joffer, J., Burell, G., Bergström, E., Stenlund, H., Sjörs, L., & Jerdén, L. (2014). Predictors of smoking among Swedish adolescents. *BMC Public Health*, 14(1), 1296. doi:10.1186/1471-2458-14-1296.
- Maass, R., Lindström, B., & Lillefjell, M. (2017). Neighborhood-resources for the development of a strong SOC and the importance of understanding why and how resources work: a grounded theory approach. *BMC Public Health*, 17(1), 704. doi:10.1186/s12889-017-4705-x.
- Rimpelä, A. H., & Rainio, S. U. (2004). The effectiveness of tobacco sales ban to minors: the case of Finland. *Tobacco Control*, 13(2), 167-174. doi:10.1136/tc.2003.003087.
- Schölin, L., & Eriksson, C. (2012). Surveillance of compliance with tobacco regulations in Örebro County, Sweden: a mixed methods study after the ban of test purchases. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 7, 8-8. doi:10.1186/1747-597X-7-8.
- Scriven, A., & Hodgins, M. (2012). *Health promoting settings*. London: Sage.
- SFS. (2018:2088). Lagen om tobak och liknande produkter.
- Skolverket. (2021). *ANDT(S) i skolans styrdokument*. Retrieved from <https://www.skolverket.se/skolutveckling/inspiration-och-stod-i-arbetet/stod-i-arbetet/skolledning-och-rektors-arbete-med-andts>
- Stead, L., & Lancaster, T. (2005). Interventions for preventing tobacco sales to minors. *Cochrane Database of Systematic Reviews*(1).
- Sundh, M., & Hagquist, C. (2007). Does a minimum-age law for purchasing tobacco make any difference? Swedish experiences over eight years. *European Journal of Public Health*, 17(2), 171-177. doi:10.1093/eurpub/ckl109.

forskning och teori

- Warne, M., Carlerby, C., & Vinberg, S. (2017). *Trygg I Åre – arbetsgivare mot droger: Slutrapport från genomförd forskning i projektet*. Östersund: Mittuniversitetet, Institutionen för hälsovetenskap.
- Warne, M. C., Wall, E., & Vinberg, S. (2017). Managers' and employees' views of critical aspects for alcohol abuse prevention at small and medium enterprises—the case of ski resorts in Northern Sweden. *Society, Health & Vulnerability*, 8(sup1), 1355719.
- Watson, J., Speller, V., Markwell, S., & Platt, S. (2000). The Verona Benchmark: Applying evidence to improve the quality of partnership. *Promotion och Education*, 7(2), 16-23.
- Weinehall, L., Hellsten, G., Boman, K., & Hallmans, G. (2001). Prevention of cardiovascular disease in Sweden: The Norsjö community intervention programme. Motives, methods and intervention components. *Scandinavian Journal of Public Health*, 29, 13-20. doi: 10.1177/14034948010290021401.
- Wenger, A. (2000). *Communities of practice*. New York: Cambridge University Press.
- WHO. (2016). *Shanghai Declaration on promoting health in the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Paper presented at the 9th Global Conference on Health Promotion, Shanghai. <https://www.who.int/healthpromotion/conferences/9gchp/shanghai-declaration.pdf?ua=1>.
- von Eichborn, S. (2020). Discover how sustainable development, children's rights and tobacco control are linked. *Tobacco prevention & cessation*, 6, 25-25. doi:10.18332/tpc/120152.